

महाराष्ट्र राज्यातील गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्पातील उदयोन्मुख समस्या

डॉ. शेरुमल पंढरी शेंडे

श्री शाहू मंदिर महाविद्यालय, पुणे

Corresponding Author: डॉ. शेरुमल पंढरी शेंडे

DOI - 10.5281/zenodo.14885884

सारांश:

गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्प हा महाराष्ट्र राज्यातील विदर्भ क्षेत्रातील राष्ट्रीय प्रकल्प आहे. या प्रकल्पात नागपूर, भंडारा आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील ९३ गावे पूर्णपणे बाधित आहेत आणि १०७ गावे अंशतः बाधित आहेत. केवळ दुय्यम डेटाच्या आधारे केवळ ९३ पूर्णपणे बाधित गावांचा अभ्यास केला जातो.

आपल्या समाजाच्या वाढत्या गरजा लक्षात घेता, हे खरे आहे की सर्व प्रकल्प थांबवता येत नाहीत. आता हे स्थापित झाले आहे की त्याच्या स्वभावाने, विस्थापन ही एक वेदनादायक प्रक्रिया आहे. आर्थिक आणि सामाजिकदृष्ट्या ते दीर्घकालीन गरिबीचा उच्च धोका निर्माण करते जे सामान्यतः खालीलपैकी एक किंवा अनेक आयामांसह उद्भवते, भूमिहीनता, बेरोजगारी, बेघरपणा, सीमांतीकरण, अन्न असुरक्षितता, आजारपण आणि सामाजिक विसंगती.

प्रस्तावना:

धरण बांधणी हे विकासाशी संबंधित विस्थापनाचे सर्वात महत्वाचे कारण आहे. सिंचन प्रकल्पासारखे विकास प्रकल्प देशाच्या आर्थिक विकास आणि विकासात तसेच मानवी कल्याणात योगदान देतात. हे सिंचन प्रकल्प रोजगाराच्या संधी आणि शेती आणि इतर संलग्न क्षेत्रांमध्ये वाढ निर्माण करतात. परंतु हे सिंचन प्रकल्प स्थानिक लोकसंख्येचे विस्थापन आणि प्रकल्पग्रस्तांचे सामाजिक मूल्य देखील मोजू शकत नाहीत. या गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्प बाधित लोकांचे योग्य पुनर्वसन आणि पुनर्वसन पूर्णपणे दुर्लक्षित केले गेले आहे आणि त्यानंतर अनेक उदयोन्मुख समस्या उद्भवत आहेत ज्याकडे सरकारने लक्ष दिले नाही आणि म्हणूनच समस्या सतत वाढत आहेत.

अभ्यासाचे उद्दिष्टे:

1. गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसन आणि पुनर्वसनाच्या ट्रेडचे विश्लेषण करणे.

2. गोसीखुर्द प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसन योजनेअंतर्गत प्रकल्पग्रस्तांना मिळणारी भरपाई समजून घेणे.
3. विस्थापित लोकांना सध्या शाश्वत उपजीविका पुन्हा निर्माण करण्याच्या संधी आहेत का?
4. प्रकल्पग्रस्त लोकांना वेगवेगळ्या भागात पुनर्वसनाशी जुळवून घेण्यास आणि त्यांना देण्यात येणाऱ्या भरपाई पॅकेजचा वापर करण्यास सक्षम आहेत का?
5. प्रकल्पग्रस्तांसाठीच्या पुनर्वसन धोरणांमुळे त्यांना नवीन रोजगार निर्माण करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी साधने उपलब्ध झाली का?

संशोधन पद्धती:

प्राथमिक आणि दुय्यम डेटाच्या आधारे भंडारा जिल्ह्यातील केवळ ०७ पूर्णपणे प्रभावित गावांमध्ये हा अभ्यास केला जातो. प्रश्नकर्त्याद्वारे गोळा केलेला प्राथमिक डेटा आणि दुय्यम डेटा सरकारी कागदपत्रे, अहवाल, विविध जर्नल्स, मासिके, वृत्तपत्रे यातून गोळा करण्यात आला. हा संशोधन एक

वर्णनात्मक अभ्यास आहे. महाराष्ट्र प्रकल्प बाधित व्यक्ती पुनर्वसन कायदा-१९८६ नुसार नवीन पुनर्वसन क्षेत्रात १३ सुविधा पुरवल्या जात आहेत ज्या खालीलप्रमाणे आहेत,

- (१) विहिरी, बोअरवेल किंवा पाण्याच्या टँबद्वारे पिण्याच्या पाण्याची सुविधा. (२) खेळाच्या मैदानासह शाळा. (३) समाजासाठी प्रार्थनास्थळे. (४) अंतर्गत रस्ते आणि जोड रस्ते. (५) वीजपुरवठा. (६) स्मशानभूमी. (७) खुली ड्रेनेज व्यवस्था. (८) सार्वजनिक शौचालये. (९) जनावरांचे गोठे. (१०) बस सेवा. (११) मळणीसाठी वापरली जाणारी जमीन. (१२) कुरणांची जमीन. (१३) बाजारपेठ.

गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्पग्रस्तांच्या च्या उदयोन्मुख समस्या:

- १) गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्पग्रस्तांच्या पुनर्वसन प्रक्रियेत अशा सुविधा पुरविल्या जातात की त्या अपुऱ्या असतात आणि लोकांना मूळ स्थितीत परत आणण्यास असमर्थ असतात.
- २) नंतर हा प्रकल्प केंद्र सरकारच्या अनुदानीत जलद सिंचन लाभ कार्यक्रमात (AIBP) समाविष्ट करण्यात आला आणि एक विशेष बाब म्हणून राष्ट्रीय प्रकल्प म्हणून घोषित करण्यात आला ज्यामध्ये केंद्र ९० टक्के खर्च उचलते तर उर्वरित १० टक्के राज्य सरकारकडून येणे आवश्यक आहे परंतु ती १० टक्के रक्कम राज्य सरकार वेळेवर पाठवत नाही.
- ३) वाढत्या समस्या आणि मोठ्या अव्यवहार्य धरणांचे दीर्घकालीन परिणाम, औद्योगिक आणि रिअल-इस्टेट उद्देशांसाठी पाण्याचे वळण आणि पाणी व्यवस्थापनासाठी कोणत्याही शाश्वत दृष्टिकोनाचा अभाव यामुळे.
- ४) या महत्वाकांक्षी प्रकल्पाची घोषणा झाल्यावर स्थानिक लोकांनी त्याचे स्वागत केले जे

दुष्काळग्रस्त विदर्भाच्या सुधारणेसाठी त्यांच्या जमिनी आणि घरांचा त्याग करण्यास तयार होते, जिथे सिंचन पायाभूत सुविधांचा तीव्र अभाव आहे. तथापि, गोसीखुर्द धरणाचे काम अत्यंत विलंबित आणि भ्रष्टाचाराने भरलेले असल्याने, दुष्काळ आणि शेतकरी आत्महत्यांसाठी कुप्रसिद्ध असलेल्या प्रदेशाला दिलासा देण्यात अद्याप अपयशी ठरले आहे.

- ५) पुनर्वसन क्षेत्रात शेतीची जमीन किंवा कोणताही उद्योग नसल्याने सीमांत शेतकरी आणि भूमिहीन मजूर स्वतःला असहाय्य, बेरोजगार समजतात.
- ६) वाटपासाठी जमिनीच्या सुरक्षिततेमुळे प्रकल्पग्रस्तांमध्ये भीती निर्माण झाली होती की त्यांना देण्यात येणारी भरपाईची जमीन सामान्यतः कमांडच्या शेवटी आणि निकृष्ट दर्जाची असेल.
- ७) जमीन मालकीचे आणि पाणलोट क्षेत्राजवळ राहणारे शेतकरी त्यांच्या विस्थापनाबद्दल आणि नवीन क्षेत्रात त्यांच्या गुरेढोरे, मेंढ्या आणि इंधन लाकडासाठी नवीन चराईची जमीन कमी उपलब्धतेबद्दल तितकेच खूश नाहीत. यामुळे त्यांचे उत्पन्न कमी होऊ शकते.
- ८) कमांड क्षेत्रातील प्रकल्पग्रस्तांना असलेली भीती म्हणजे सिंचन कालवे, शेतजमिनी बांधण्यासाठी त्यांच्या स्वतःच्या जमिनीचा आकार कमी होऊ शकतो. पुनर्वसन क्षेत्राचे नवीन स्थान शेतीसाठी उपयुक्त ठरणार नाही.
- ९) सर्वात कठीण आव्हान म्हणजे तरुणांना त्यांच्या दैनंदिन जीवनात प्राणघातकतेच्या भावनेपासून वाचवणे आणि स्थापित जीवनशैलीत अडथळा आणणे हे बेघरांसाठी एक मोठा धक्का आहे.

१०) २५ वर्षापूर्वी सुरू झालेला येथील आंतरजिल्हा गोसीखुर्द सिंचन प्रकल्प विदर्भातील लोकांसाठी दुर्लक्ष आणि निराशेची कहाणी बनला आहे, कारण तो अद्याप अपूर्ण आहे. या महत्त्वाकांक्षी प्रकल्पातून सुमारे २,५०,८०० हेक्टर जमीन सिंचनाखाली येईल अशी अपेक्षा होती परंतु सध्या फक्त ३४ हजार हेक्टर जमीन सिंचनाखाली आहे.

११) सूत्रानुसार, संपूर्ण प्रकल्पाचा खर्च आता १३,६०० कोटी रुपयांपर्यंत वाढला आहे किंवा मूळ अंदाजापेक्षा सुमारे ४० पट जास्त आहे आणि भंडारा, नागपूर आणि चंद्रपूर जिल्ह्यातील लोकांना प्रत्यक्ष लाभ मिळणे बाकी आहे. प्रकल्पामुळे जमिनीचे सिंचन, पिण्याचे पाणी आणि उद्योगांना पुरवठा सुरू झाल्यानंतर त्यांना मोठा फायदा होणार आहे.

पैसा स्वरूपात भरपाई:

आंतरराष्ट्रीय स्तरावर जमिनीसाठी जमीन ही पुनर्वसनाची पसंतीची रणनीती आहे. तथापि, जिथे हे शक्य नाही तिथे पुरेशी रोख भरपाई देणे आवश्यक आहे. बहुतेक आंतरराष्ट्रीय संस्थांच्या धोरणांनुसार अधिग्रहित जमीन आणि संरचनांसाठी भरपाईचा दर पूर्ण बदली खर्चावर मोजला जाणे आवश्यक आहे. संपूर्ण बदली खर्च जमीन आणि संरचनांचे वाजवी बाजार मूल्य, नोंदणी शुल्क आणि हस्तांतरण कर यांसारखे व्यवहार खर्च आणि पुनर्स्थापना आणि पुनर्संचयित खर्च विचारात घेतले जातात. काही देशांमध्ये जिथे जमीन बाजार अस्तित्वात नाही, जसे की चीन, जमिनीच्या वार्षिक उत्पादन मूल्याच्या आधारे जमीन भरपाईची गणना केली जाते. हे मूल्य जमिनीचा प्रकार आणि गुणवत्ता आणि सुधारणांच्या स्वरूपात जमिनीत गुंतवलेली रक्कम यासारख्या घटकांना विचारात घेते. काही प्रकरणांमध्ये, भरपाई देण्यामध्ये केलेल्या कपातीबद्दल चिंता व्यक्त करण्यात आली

आहे. उदाहरणार्थ, कंबोडियाच्या हायवे वन सुधारणा प्रकल्पाच्या बाबतीत, इमारती आणि संरचनांच्या मूल्यातील घसारा, बचाव करण्यायोग्य साहित्याचे मूल्य आणि फळझाडे यासारख्या गैर-संरचनात्मक मालमत्तेसाठी कपात करण्यात आली. आर्थिक विस्थापनाच्या बाबतीत, भरपाईच्या पातळीत कमाईचे नुकसान आणि कमाईची क्षमता लक्षात घेतली पाहिजे.

निष्कर्ष:

असा निष्कर्ष काढला जातो की प्रकल्पग्रस्तांना देण्यात येणारा मोबदला पुनर्वसन क्षेत्रात चांगले घर बांधण्यासाठी पुरेसा आहे, जिथे पूर्वी त्यांच्या मालकीचे क्षेत्रफळ असेल परंतु शेतीच्या जमिनीसाठी देण्यात येणारा मोबदला समाधानकारक नाही कारण सरकार प्रति एकर जमिनीसाठी पंचवीस हजार ते एक लाख दहा हजार रुपये देत आहे आणि आज त्याच जमिनीचा बाजारभाव प्रति एकर जमिनीसाठी चार ते पाच लाख रुपये आहे आणि सरकार देखील बागायती जमीन आणि बागायती जमीन यात पूर्णपणे फरक करत नाही. पुनर्वसन क्षेत्रात पुरवल्या जाणाऱ्या सर्व नागरी सुविधा प्रकल्पग्रस्तांनाही समाधानकारक नाहीत.

संदर्भग्रंथसूची:

- 1) Socio-Economic Survey of Gosikhurd Irrigation Project II, by Water and Power Consultancy Services (WAPCOS) India.
- 2) Revised Estimate of Gosikhurd Irrigation Project.
- 3) <https://lj.maharashtra.gov.in>
- 4) Land acquisition and Rehabilitation report -2002 Gosikhurd Prkalp Nagpur.
- 5) Short report on Rehabilitation of PAs of GIP feb-2002- Gosikhurd Rehabilitation Center, Bhandara.